

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ПОЭМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Gulsaira ZHOLDOSHBЕКOVNA *

Аннотация: Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасын изилдөөгө Кыргызстандын окумуштуулары зор салым кошкон: Т. Сыдыкбеков, К. Артыкбаев, С. Эралиев, Б. Жамгырчиев, А. Нарынбаев, Н. Токтомаматов, Н. Жаманкулов ж. б. Көптөгөн чет элдик окумуштуулар, алардын арасында француз окумуштуусу А.П. Жобер, түрк окумуштуулары Р.Р. Арат, А. Дилачар жана башка окумуштуулар да өз салымдарын кошкон. “Куттуу билим” поэмасын изилдөө тарыхындагы маанилүү этап академик В.В. Радловго тиешелүү. “Куттуу билим” дастанын басып чыгарууга көп күч жумшаган жана ага илимий изилдөөлөрдү да арнаган. Жусуп Баласагындын чыгармачылыгын изилдөө, анын чыгармачылыгынын жаралуу доору орустун көрүнүктүү чыгыш таануучулары В.В. Бартольд, С.Э. Малов жана белгилүү советтик тарыхчылар, адабият таануучулар А.Н. Кононов, С.Н. Иванов, М.С. Фомиковго да тиешелүү болгон.

Түйүндүү Сөздөр: Поэма, Тарых, Адабият, Изилдөө

Study of Zhusup Balasagyn's Poem “Kuttuu Bilim”

Abstract: Scientists of Kyrgyzstan have made a significant contribution to the study of the poem of Zhusup Balasagyn «Kuttuu bilim»: Sydykbekov, K. Artykbaev, S. Eraliev, B. Zhamgyrchiev, Narynbaev A., Toktomamatov N., Zhamankulov N. Many foreign scientists, among whom were the French scientist A.P. Jaubert, Turkish scientists R.R. Arat, A. Dilachar and others. An important stage in the history of the study of the poem «Kuttuu Bilim» is associated with the name of Academician V.V. Radlov, who undertook a lot for its publication, and also devoted scientific research to it. The study of the work of Zhusup Balasagyn, the era of the creation of his work was successfully carried out by the outstanding Russian orientologists V.V. Bartold, S.E. Malov and famous Soviet historians and literary critics A.N. Kononov, S.N. Ivanov, M.S. Fomikov and others.

Key Words: Poem, History, Literature, Research.

Кіріспе

Махмуд Кашкари түрк тилин кенен изилдеп, бул узакка жашай турган тилди ошол мезгилдеги түрк бабаларынын кимиси канчалык нак сүйлөөрүн иликтеп келип: уйгур, татар, йябаку, кай, басмыл башкур, булгар, субар ж. б. түркчө да сүйлөшөөрүн, өздөрүнчө да сөзү, диалектиси бар экендигин белгилейт. Ал эми өзүнүн «Түрк сөздөрү жыйнагында» накта түрк тилинде сүйлөгөн: кыргыз, кыпчак, огуз, тукси, йагма, чигил, йарук каблалары экендигин жазган.

Аталган калктардын бул мезгилде кыргыздан башкалары өздүк атын жоюп коюшту. Алар не азыркы казак, өзбек, кыргыз, түркмөн, түрк сыяктуу түрк калктарына сиңди. Айрымдары тарыхый ааламат кесепетинен кыргын табышты. Ошентсе да, бул кездери аталбай калган калктардын кийинки муундарга калтырышкан рухий мурастары азыркы учурда жашап жатат. Неге дегенде, жадаса таштан курулган мунара кыйраса кыйрайт, насили сез жараткан мунара — ошол көркөм, касиеттүү түрүндө сакталып, жалпы, калайыкка сиңип, доор сүрө берет! Эмесе акылман акын Жусуп Баласагын, чоң тилчи окумуштуу Махмуд Кашкари, деле Орхон-Энесай, Талас жазмалары сыятуу бабалардан калган мурастарга деле азыркы мезгилде аттары аталбай калган кабдалардын ортоктош экендигин айта кеткенибиз абзел. Эгерде чыгаан тилчи — окумуштуу Махмуд Кашкари өзү айткандай, Урумдан чин аралыгындагы түрк каблаларын кеңири зерикпей аралап, бардык ана калктарынын уруу-урууларына чейин үрп-адатын, нарк-салтын, ырым жөрөлгөсүн, тилин кеңири изилдеп, кылдат баамдап, өзү айткандай, ошол түрк тилинин чыгаан билгиси, ар бир сөздүн жибек учугуна чейин так билген «найзачанынан» экендигине карабастан, ар бир кеп-сөздөгү көмүскө, тунгуюк туюнмаларын ачып, соңкуларга маданий мурас болсун деген ак тилекте «Девонун сөздүгүн» жараткан болсо, даанышман акын Жусуп Баласагын «Кут билимин» окуганында түрк тилинин көркүнө нак тунаарсың деп окурманды ынандырса болот.

* К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети, кыргыз филологиясы факультети, кыргыз адабияты кафедрасынын улук окутуучусу.

«Куттуу билим» Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобердин 1823-жылы “Азия” журналына жарыяланган Вена нускасы боюнча «Куттуу билимдин» үлгүлөрүн жарыялашы жана ал боюнча көлөмдүү кабары аркылуу белгилүү болду. Амадей Жобертен кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан сыяктуу элдердин илимпоздору «Куттуу билимди» которуу, бастыруу жана тааныштырууда көптөгөн кызматтарды иштешти. Булардын ичинде В.В.Радлов баштаган Россия жана Советтер Союзунун аалымдары, Рашид Рахмиди Арат баштаган Түркия аалымдарынын көрсөткөн тырышчаактыгы өзгөчө мактоого татыктуу.

1890-жылдан 2008-жылга чейин 100 жылдан ашык убакыт ичинде Россия жана Советтер Союзунун курамындагы өлкөлөр «Куттуу билим» дастаны тууралуу изилдөө иштерин токтотпой келди. «Куттуу билим» дастанын изилдөө менен таанылган В.В.Радлов, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, А.А.Валитова, Э.Н.Нажип, И.В.Стеблева, В.У.Махнуров, К.Каримов, К.Артыкбаев, З.Эралиев, А.Нарынбаев өңдүү окумуштуулардын тобу түзүлдү. Булардан бөлөк дагы Мухаммад Нуриза, Масуди, Мурат Хамраев, Хожо Ахмет, Сайду Вакасов, Салих Муталипов, Самут Моллаев сыяктуу окумуштуулар «Куттуу билим» боюнча энциклопедияларга, колдонмолорго, китептерге көптөгөн макалалар жазышты, жарыялашты. В.В.Радлов 1890-1910-жылга чейин, 22 жыл ичинде, «Куттуу билим» дастанынын Вена нускасы жана анын кошумчасы, Каир нускасы, славян жазуудагы нускасы жана немис тилиндеги толук котормосун басмадан чыгарды. В.В.Радлов «Куттуу билим» дастанын которуу, басмадан чыгаруу жана терең изилдөөгө салымын кошуп, илимде маанилүү бир тарыхый баскычты жараткан. А.А. Валитова «Куттуу билим» таанууда биринчилерден болуп тарых таануу багытына жол ачты. Кыргызстандын гуманитардык илиминде алгачкылардан болуп, Жусуп Баласагын бабабыз жашаган доор, анын кереметтүү дастаны, «Куттуу билим» тууралуу өзүнүн алгачкы салмактуу пикирин билдирген окумуштуу академик А.Алтымышбаев болгон, - дейт кыргыз окумуштуусу З.Эралиев . З.Эралиевдин пикири боюнча академик А.Алтымышбаев өзүнүн “Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии” (Фрунзе, Илим, 1985) деген эмгегинде “Жусуп Баласагындын көз карашы”, айрым анын байкоолору тууралуу туура эмес жазылган эмгектерди сындап, айрым илимий жактан туура эмес бүтүмдөргө бөгөт койгон” . 1985-жылы Азиз Нарынбаев, А.Касымовдор да “Бабаларыбыздан калган мурас «Куттуу билимдин» жаңы басылмасы” деген макаласын жарыялашты. Кылымга келгенде, кыргыз аалымдарынын бул жөнүндөгү изилдөөлөрүндө чоң илгерилөө болду. Алсак, З.Эралиевдин «Жусуп Баласагын» (Б.2000), Н.Турдубаеванын «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны» (Б.2006), А.Садыковдун «Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» - рухий дөөлөт» (Б.2007), А.Абдыразаковдун «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны»(Б.2009)ж.б эмгектери жарыяланып, аларда «Куттуу билим» чыгармасы жөнүндө кеңири сөз кылынган.

«Куттуу билим» кандай чыгарма деген маселе жөнүндө ар кайсы элдердин окумуштуулары изилдөөлөрүнүн натыйжасында өз көз караштарын айтышкан, ал тургай алардын көз караштары айрым учурларда карама-каршы да болгон. Мисалы, Түркия аалымдарынын ичинен «Куттуу билим» чыгармасын изилдөөдө атагы чыккан Рашид Арат өзү которгон «Куттуу билим» чыгармасынын 1-томунун кириш сөзүндө мындай деп жазды:“«Куттуу билим» окуяларды баяндаган тарыхый чыгарма эмес, же район, шаарларды сүрөттөй турган географиялык чыгарма эмес, ошондой эле дин адамдардын аракеттерин чогулта турган атайы жыйнак дагы эмес, белгилүү бир философун көз караштарын негиз кылган философиялык чыгарма, же болбосо

белгилүү акылман сөздөрү аркылуу кишиге насыят кыла турган чыгарма да эмес. Жусуп Хас Хажип башкалардын айткандарындай, бийликтегилерге кошомат кылуу үчүн болбогон окшотуулар аркылуу курулай насыкат кыла тургандардан эмес, балким кишилик турмуштун маанисин анализ кыла турган кишилердин коом жана мамлекеттеги милдетин көрсөтүп бере турган, кең маанидеги философиялык чыгарманы жазып чыккан философ жана аалым, «Куттуу билим» дастаны сюжетинен баштап, адаттан тышкары өзгөчө бир чыгарма» . Түркиялык профессор Махсуди «Куттуу билим» түркий тилинде сүйлөшө турган ар улут элинин “көп кылымдардан бери карай ахлак жана мыйзамдык көз караштарынын жыйынтыгы”, “Мамлекет аппараты, саясий мыйзам, коомдук ахлак туурасындагы изденүү” деп караган . Германиянын окумуштуусу Отту Ольберт «Куттуу билим» араб философу Ибн Сина жана байыркы грек философу Аристотель идеясынын таасири менен жазылган философиялык чыгарма» деп караган. Түркия аалымы Копрулу бул көз карашка кошулган. Ал “«Куттуу билимдин» идеясына Ибн Синанын таасири өтө терең болгон” деген. Бирок Россия жана Советтер Союзунун айрым аалымдары, мисалы В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Б.Тухлиев өңдүүлөр болсо «Куттуу билим» адабий чыгарма деп карашкан. Биздин пикирибизде «Куттуу билим» адам турмушунун, жашоосунун ар кандай жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялуу адабий чыгарма. Адеп-ахлактык, саясий-закондук ж.б. маселелерди андагы төрт каармандын иш аракети, жашоо нормалары аркылуу сүрөттөгө жетишкен. Ошондуктан “Куттуу Билимди” адабий мурас катары окуп-үйрөнүү туура болот деген пикирдебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыразаков А. Жусуп Баласагын. // Кут билим, №47.1993.15-декабрь.
2. Артыкбаев К. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди уйронуу маселесине карата. Китепте: Артыкбаев К. Тандалмалар.-Фрунзе, 1984.
3. Артыкбаев К. В.В.Радловдун “Кутадгу билигке” акыркы созу жонундо. Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. – Бишкек, 2004.
4. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий мурасыбыз жонундо. Китепте: Акыйкат сабагы. – Бишкек, 1991.
5. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси – билик. “Кут алчу билимге” жазылган баш соз. Китепте: Жусуп Баласагын “Куттуу билим” – Москва, 1993.

